

ЧИТАЊЕ КАО ПРЕИСПИТИВАЊЕ Критичарски и научноистраживачки профил Предрага Лазаревића

Јубилеји нас обавезују да се поново вратимо остварењима оног чију успомену евоцирамо, а сваки нови додир са уметничким делом открива нам неку његову до тада незапажену димензију. Поновни сусрет са уметником понекад има за последицу да се устаљена мишљења руше, а на њихово место долазе нова исто тако релевантна као што су уопште сва знања о уметности, а редовито значи коректуру оног глобалног утиска кога смо понели из ђачке клупе, а који нам се обично чини најистинитијим, јер смо га примили емотивно, младалачки – више га доживели него рационално схватили (Лазаревић, 2010, стр. 24).

Читање књижевног дела схватао сам увек и као дијалог са оним што је о њему већ написано, а одлучивао сам се да пишем само кад ми се наметало тумачење другачије од познатих (Лазаревић, 1988, стр. 243).

Истинска уметничка остварења представљају трајне вредности баш зато што се одупиру и дефинитивности тумачења и дефинитивности судова (Лазаревић, 2005, стр. 12).

У раду се издвајају и анализирају најважније карактеристике критичарског и научноистраживачког лика Предрага Лазаревића (1929–2014). Плодан и разноврстан стваралац Лазаревић је по основној вокацији био проучавалац књижевности који се интензивно бавио и питањима из области методике наставе књижевности. Био је истакнути културни јавни посленик, ликовни, позоришни и књижевни критичар. У раду указујемо на одређујуће претпоставке његове истраживачке и интерпретативне позиције те главне одлике његових критичарских становишта. Подједнак интерес је испољавао према унутрашњим чиниоцима књижевних текстова и изванлитерарним чињеницама које припадају подручју социјалне, политичке и културне историје. Није, у том смислу, био склон ни једној врсти редуccionизма, пренаглашавања једних на рачун других својстава умјетничких творевина. Промишљао је суштину књижевне, ликовне и позоришне критике, испитивао њихове најважније претпоставке, могућности и главне задатке. Посвећенички је трагао за плодноним просторима значења и зрачења која настају у саодносy различитих умјетности, којима се проширују изражајне могућности сваке од њих. Једно вријеме се ангажовао и у политици, али највише као аутор текстова на различите политичке теме у којима је истраживао на неопходности

¹ duskopevulja@gmail.com

усаглашавања националне политике са културним обрасцима који се обликују у књижевности и духовности.

Кључне ријечи: Предраг Лазаревић, проучавање књижевности, књижевна, позоришна и ликовна критика, критичарско становиште, истраживачка платформа.

1.

Предраг Лазаревић (1929–2014)² био је човјек високе личне културе и стваралац разноврсних интересовања која су се прожимала и међусобно подупирала. Био је професор и проучавалац књижевности, књижевни, позоришни и ликовни критичар те ангажовани културни и јавни посленик. У српској књижевности и култури друге половине двадесетог вијека Лазаревић је спадао у групу ријетких стваралаца са овако широким дијапазоном креативног исказивања. Као критичара га представљају двије збирке критичких текстова, чланака и приказа: *Преокупације или књиге + изложбе = позориште* (2005) и *Окрајци о књижевности, настави књижевности, изложбама, позоришту и политици* (2010). У њима Лазаревић плијени компетентношћу, аналитичком убједљивошћу (упркос сведености исказивања условљене природом жанра), те стилском и језичком увјерљивошћу.

Стваралачку каријеру Лазаревић започиње као аналитичар културних прилика у Бањалуци средином педесетих година двадесетог вијека. Очигледна је (у том периоду) његова опередијеленост да пружи допринос подизању нивоа опште културе и културне свијести средине у којој је рођен. Одличан репрезент наведених настојања је чланак „Културни живот и критика“ (Лазаревић, 2010, стр. 5–9) објављен 1955. године.³ Аутор

² Предраг Лазаревић рођен је у Бањалуци 28. маја 1929. године. Школовао се у родном граду и у Београду, гдје је 1953. дипломирао књижевност на Филозофском факултету. Цијели радни вијек провео је у Бањалуци. Био је професор Гимназије (1945–56) и Учитељске школе (1956–58), управник Народног позоришта (1958–64), савјетник у Просвјетно-педагошком заводу (1964–1966), професор теорије књижевности на Педагошкој академији (1966–89) и декан (1970–72), те директор Народне и универзитетске библиотеке „Петар Кочић“ (1989–99). Објавио је следеће књиге: *Читање као преиспитивање* (1988), *Без права на ћутање* (1996), *Сатира мотивисана родољубљем или једанаест књига Душка М. Петровића* (2002), *Преокупације или књиге + изложбе = позориште* (2005), *Без права на ћутање 2* (2007), *Огледи из Крлежине драматургије* (2009), *Окрајци о књижевности, настави књижевности, изложбама, позоришту и политици* (2010), *Андрић о Босни* (2010) и *Читање као преиспитивање: од светосавља до данас* (2013). Објавио је и више књига у коауторству: *Вихори и пркоси Крајине* са Неркезом Смаилагићем (1962) и *Народно позориште Босанске крајине 1930–1980.* са Јосипом Лешићем и Младеном Шукалом (1980). Уп: Делић 2011.

³ Сличног карактера су и следећи чланци: „О једном аплаузу и једној књижевној вечери“, *Бањалучке новине*, 1955. године, број 91, стр. 5; „Волимо књигу“, *Крајшике новине*, 1955. године, број 123, стр. 6; „Шта је условило кризу књиге?“, *Књига у народ*, 1956. године, стр. 4 и 7.

изричито заступа становиште о улози и задацима критике: друштвено корисна критика дјелује на укус публике и назначава видљиву разлику између вриједних и безвриједних умјетничких дјела. Изван те своје примарне функције, критика постаје бесмислена и непотребна. Текст о коме је ријеч, иначе, писан је као осврт на бањалучку културну средину и статус критике у њој. Према Лазаревићу, критика је у Бањалуци, у периоду на који се односи овај текст, провинцијалног карактера, пресудно одређена прекомјерним хвалисањем и упадљивим занемаривањем очигледних недостатака дјела која се фаворизују. Основни узрок ниске критичке свијести јесу културна и ментална затвореност средине и њена неспремност да заснива валидне естетске критеријуме, да их самјерава у ширем и примјеренијем контексту. Коначно, друштвени аспект културног живота и крајњи циљ критике, на којој Лазаревић инсистира, јесте призивање публике којој ће духовни садржаји бити потреба и саставни дио живота.

Проблемима из ширег културног регистра Лазаревић ће се враћати повремено и углавном посредно. На примјер, у тексту „Кочић по мери времена“ он проницљиво указује на политичку и идеолошку инструментализацију културе, која нужно подразумијева и непримјерено профанисање културних садржаја. Ради се, наиме, о предговору за књигу бесједа (Уп: Шукало 2005) изговорених на свечаним академијама које се организују у оквиру „Кочићевог збора“, манифестације посвећене великом српском писцу. Лазаревић објашњава политичку позадину ове парадне манифестације, која представља прелазни облик „[...] између комерцијалних вашара и класичних политичких зборова“ (Лазаревић, 2010, стр. 30). У таквом једном оквиру, каже он, о великом писцу се углавном говорило да би се задовољио политички хоризонт очекивања, истакао социјални аспект његовог дјела, док о другим, рецимо националним димензијама тог дјела није било могућно/упутно говорити.

Лазаревићево бављење драмом и позориштем⁴ датира од самих почетака његове каријере и остварује се у широком распону. Иако је написао свега неколико позоришних критика (запажања о појединим позоришним представама веома често су укључена у његове радове који превазилазе оквире овога жанра) Лазаревића, у најрепрезентативнијим текстовима посвећеним овој умјетности, занимају теоријски аспекти и главни задаци ове критике. Он се опредјељује за позоришну критику чије тежиште интересовања се помјера са „[...] интерпретације драме или драматизације“ према анализи „[...] аутентичних театарских средстава помоћу којих је та интерпретација остварена“ (Лазаревић, 2005, стр. 218).

⁴ Лазаревић је био познат и признат театролог на некада заједничком југословенском простору. На најпрестижнијим југословенским позоришним фестивалима – Стеријиним позорју, МЕС-у, Позоришним играма Босне и Херцеговине – био је ангажован на више начина: као селектор, водитељ округлих столова критике или као члан (неријетко и председник) фестивалских жирија.

Свијест о суштинској разлици између драме и њене инсценације основна је полазна премиса позоришне критике:

„Вероватно би за позоришну критику било најзначајније да се на театарском плану разреши однос: драма (тачније, књижевни текст) – представа, с тим што га не би требало посматрати као дихотомију, дакле, с аспекта структурализма, него са становишта теорије комуникације, чија је дословна примена на театар већ свела позоришну уметност на комуникациони процес и тако представи одузела статус уметничког дела“ (Лазаревић, 2005, стр. 219).

У домен Лазаревићевог теоријског бављења позориштем спада и обрада више драмских и театарских термина (који се односе на битне позоришне поступке и технике)⁵, као и методичко проблематизовање могућности предавања драмске књижевности у школској настави. Истовремено, није од споредног значаја ни ауторово културноисторијско посматрање позоришта као битног чиниоца културног живота и „националне духовности“. Када је, пак, ријеч о самосвојним изражајним могућностима ове умјетности, код овог аутора фаворизовани статус имају *сценски диптиси*. Овом техником, према његовом схватању, умјетнички ефекат се постиже двоструко: како непосредно приказаним тако и једним новим значењем које оно (то приказано) моделира, понекад само наговјештава. Сценски диптиси, овако дефинисани, омогућавају плодотворну спрегу „[...] која проширује изражајне могућности драме као књижевног рода, а истовремено пружа шансу за адекватније приказивање наративних паралелизама (или паралелних наратија) – карактеристичних за романескну прозу – на позорници“ (Лазаревић, 2005, стр. 231).

Сложени драмски текстови Мирослава Крлеже били су довољно подстицајни за провјеру овако замишљене интерпретативне платформе. У књизи *Огледи из Крлежине драматургије* Лазаревић аналитичку пажњу усмјерава у неколико главних праваца: откривању драматуршких склопова Крлежених драма и главних законитости на којима почивају и умјетнички функционишу; могућностима инсценације Крлежених драмских текстова; освјетљавању главних момената из ауторове биографије који су, евидентно, утицали на садржину и значења његових главних драма те, на крају, и ка анализи суштинских проблема Крлежених драмских дјела и њиховом сагледавању у једној широј, универзалној равни.

Ликовне критике Предрага Лазаревића представљају или предговоре каталозима или су бесједе изговорене на отворењима сликарских изложби. Без обзира на то да ли се ради о ретроспективним изложбама, у којима је дат пресјек стваралаштва сликара који се представља, или је ријеч о

⁵ Овај рад резултат је Лазаревићевог доприноса изради *Речника књижевних термина* (1985). Мања група појмова обрађена је за публикацију *Сувремена методика наставе хрватског или српског језика* (1981. и 1982).

појединачном циклусу/периоду рада, евидентан је Лазаревићев напор да у кратким цртама изложи најбитније особине цјелокупног опуса датог умјетника. Слиједећи такво критичарско опредјељење он неријетко уплиће и неке детаље из умјетникове биографије и служи се њима у оној мјери у којој они могу бити од користи за сјенчење њихове поетике (или, што је чешћи случај: најважнијих одлика те поетике). Он је свјестан да управо кроз смјењивање различитих фаза и поетика у опусу неког сликара, може да се докучи оно што је умјетничка препознатљивост његова. Због специфичног карактера ових текстова, реконструисање ауторовог схватања природе ликовне умјетности могуће је тек овлашно. Поводом изложбе пејзажа Томислава Дугоњића, о сликарству као посебној умјетности Лазаревић каже: „По природи својих изражајних средстава, оно није миметичка уметност, а самим тим тема за сликара не сме бити неприкосновени предмет подражавања, него објект опсервације из којег настаје уметничко дело“ (2010, стр. 173). Лазаревић у ликовним критикама посебно испитује то колико промјена технике утиче на облик слике, посебно онда када умјетникова перспектива остаје непромијењена. На примјер, пишући о изложби икона Перице Ивановића Лазаревић, на трагу истоветних схватања, наглашава да су чак и иконописи, код којих је умјетникова креативност условљена неопходношћу репродуктивног поступка, „[...] прилика за истинске таленте да извуче из себе максимум креативних потенцијала“ (Лазаревић, 2005, стр. 160).

Пишући и компетентно судећи о више умјетности, Предраг Лазаревић се занимао и за могућности њиховог плодотворног укрштања. Када се радило о књижевним текстовима драмског карактера, примјерена реализација оваквог интересовања логично је водила ка познавању позоришне умјетности. Потрага за крајњим значењским импликацијама драмских дјела намеће као нужност анализу обају медија – литерарног и сценског – кроз које се ова дјела реализују и у пуноћи остварују. Облици и видови коренспондирања књижевности и позоришта – комплементарних умјетности чија се повезаност чешће пренебрегавала него подразумијевала и наглашавала – доста рано су код Лазаревића означени као важно подручје истраживања. Наречено схватање експлицитно је маркирано у приказу драме Скендера Куленовића *Свјетло на другом спрату*, који се завршава сљедећим ријечима:

„Зато нам се чини да ће *Свјетло на другом спрату* тек на сцени добити своју мисаону и психолошку пуноћу [...] Прави суд о њему моћи ћемо изрећи тек сутра, кад га видимо на позорници – медију без кога свака драма пружа само половичну информацију о себи“ (Лазаревић, 2005, стр. 26).

Уочавао је и тијесну везу између књижевности и ликовне умјетности⁶. Критичарев задатак је, по њему, да видове и умјетничку функционалност тих прожимања открива и вреднује у односу на изражајну пуноћу која се њима постиже:

„У предавањима хоби ми је често помагао да студентима укажем на кореспондентност књижевности с ликовним уметностима, и да их упозорим да фабула, које се савремени сликари одричу, припада ликовном аспекту књижевности на коме су засовани њени деривати: стрип, позориште и филм“ (Лазаревић, 2005, стр. 8).

Посебно је важно издвојити уреднички рад Предрага Лазаревића. Био је један од уредника часописа *Коријен* и међу покретачима *Путева*, најугледнијег бањалучког књижевног часописа у другој половини двадесетог вијека. Ипак, његов најзначајнији уреднички посао везан је за покретање и уређивање *Прилога настави српскохрватског језика и књижевности*. Предраг Лазаревић и Милан Шипка покренули су овај часопис 1966. године и заједнички га уређивали до 1973. године. Од тада па до гашења *Прилога* (1980), њихов главни и одговорни уредник био је Предраг Лазаревић. Часопис је најприје био регионалног карактера, гласило Подружнице Друштва наставника за језик и књижевност Босне и Херцеговине, а од 1968. и Друштва у цјелини. За четрнаест година континуираног излагања штампано је укупно шеснаест бројева *Прилога настави српскохрватског језика и књижевности*. Када је Лазаревић преузео самостално уређивање, часопис је (заслугама техничког уредника, сликара Томислава Дугоњића) редизајниран, ликовно и графички допадљиво обликован. *Прилози настави српскохрватског језика и књижевности* били су несумњиви израз нарасле свијести о друштвеној важности наставе језика и књижевности и потврда угледа који је просвјетно-педагошки рад уживао у Бањалуци и Босни и Херцеговини. Поред заслуга за покретање и вишегодишње уређивање овог гласила, важно је истаћи да је Лазаревић у њему објавио више драгоцјених методичких радова у којима је комбиновао књижевнотеоријска, методолошка и наставничка знања и искуства.

Пишући о важним проблемима наставе књижевности у школама (у опширним освртима на водеће књиге и приручнике из ове области, објављене шездесетих и седамдесетих година двадесетог вијека), он назначавача комплекс трајно важних питања: како савремене књижевне теорије и оријентације у проучавању књижевности прилагодити наставним програмима и, нарочито, наставној пракси? Како се определијелити за неку

⁶ То Лазаревићево занимање за саоднос различитих умјетности и особеностима видова њиховог изражавања, Вида Грандић је означила добро изабраном синтагмом „међузнаковне релације“ (Грандић, 2005, стр. 379).

од научних метода (или синтетизовати више њих) и саобразити је школској употреби? На који начин, пројектујући наставне планове и уџбеничке садржаје, уобзирити креативност наставника и могућности ученика? Наведеним преиспитивањима он подвлачи сву сложеност методике наставе књижевности, указује на проблематична мјеста и најбољих приручника из ове области те сугерише неопходност перманентних иновација у њеним оквирима.⁷

Двије књиге Предрага Лазаревића обједињене упечатљивим насловом *Без права на ћутање* (прва објављена 1996. друга 2008. године) свједочанство су јавног интелектуалног ангажмана започетог почетком посљедње деценије двадесетог вијека, у периоду који је снажно обиљежен разбијањем друге Југославије са свим по српски народ драматичним посљедицама. Свјестан да у преломним временима *нема право на ћутање*, интелектуалну комоцију, удобну завјетрину комоције и салонског академизма, Лазаревић иступа ангажовано и одговорно. Савременим беспућима тражи објашњење у историјским странпутицама, истовремено, испољавајући критички однос према понашању и дјеловању припадника српске интелектуалне и политичке елите, неспособне да спремно одговори на изазове које им је наметао тадашњи историјски тренутак. Када се данас, са невелике дистанце од двадесетак година, поново ишчитају неки од најбољих текстова из прве књиге *Без права на ћутање*, они који се односе на виђење српског националног питања (прије свега сљедећи радови: „Западни српски крајеви – историјске заблуде и актуелна решења“, „Скица за неки будући антимеморандум“ те „Српско питање и два недоречена

⁷ Један од Лазаревићевих важних текстова, који треба посебно издвојити, носи наслов „Школа као фактор културно-цивилизацијског уједначавања нације“. Настао 1993. године, у драматичним ратним околностима, овај рад има карактер својеврсног националног програма. Иако невеликог обима у њему се аргументовано и прецизно проблематизују нека од најважнијих питања српске културе и, уопште, националног идентитета. Лазаревићева полазишна тврдња је да су светосавска духовност и косовски мит, снажно чуван у националној епици, доминантно обликовали српску националну свијест и сачували јединство српског народа у тешким временима турске окупације, као и под дејством више различитих разарајуће дезинтегришућих чинилаца. Иако су сачували националну свијест, живећи у више различитих царевина, Срби у културно-цивилизацијском смислу нису сачували хомогеност. У седамдесетогодишњем југословенском периоду, нарочито у раздобљу друге Југославије, ове разлике су још више продубљене. Школу, Лазаревић види, као кључни чинилац смањивања тих разлика и духовне интеграције нације. Неопходно је, истиче он, извршити уједначавање школских програма на читавом српском језичком простору, гдје пресудну улогу треба да има настава језика и вјеронауке, али и „национална историја и географија, као и национални сегменти културолошких предмета: књижевности, ликовне уметности и музике“. Сви ови предметни „имају најделикатнију улогу, јер им је задатак да открију јединство у разликама, а то – када су у питању уметничка дела – значи да треба продрети до националних архетипских слојева сваког од њих“ (Лазаревић, 1996, стр. 36).

меморандума САНУ“), онда се види да су рјешења која је тим поводом храбро изложио професор Лазаревић веома разложна и, бар она тежишна, тачна у процјенама.

Дугогодишњи проучавалац књижевности, Лазаревић је и политичким темама приступао маниром књижевног критичара и књижевног историчара. Оно што његове текстове политичког садржаја чини препознатљивим то је навођење пажљиво одабраних цитата из великих књижевних дјела – гдје доминирају Иво Андрић, Петар Петровић Његош, Меша Селимовић, Јован Дучић и други – са чврстим увјерењем да се управо пажљивим „ослушкивањем“ тих порука могу убједљиво објаснити многи проблеми наше садашњости и прошлости.⁸

Један од најрепрезентативнијих текстова Предрага Лазаревића на политичке теме уопште јесте есеј „*Ништа ново под сунцем* или Источно питање данас“. У њему су садржане све врлине ауторовог приступа политичкој проблематици српског и јужнословенског простора. Полазна претпоставка професора Лазаревића јесте да „Источно питање“, односно проблем смјене турске геополитичке и геостратешке доминације над Балканом – руском или европском – не само да није ријешено него је у посљедњим деценијама двадесетог вијека актуализовано, будући да су битни аспекти овог питања готово подударни са оним што га је карактерисало у 19. вијеку. Излажући дијахронијски аспект „Источног питања“ аутор надасве слиједи утемељене опсервације Слободана Јовановића (вјероватно најбољег историчара српске политике у деветнаестом вијеку), истраживања Васиља Поповића (аутора чувене књиге *Источно питање*) те изванредних запажања историчара Милорада Екмечића. Актуализацију „Источног питања“ могућно је адекватно разумјети тек у одговарајућем историјском контексту. С друге стране, констатује Лазаревић, неопходно је схватити да живимо на простору на коме се преламају интереси великих сила, које, у једном до краја рационалном поимању, и када су нам наклоњене, попут Русије, ипак примарно настоје да заштите властите интересе. Професор Лазаревић сматра да перманента *отвореност* „Источног питања“ заправо произилази из његовог неадекватног рјешавања, односно прибјегавања

⁸ О томе је Лазаревић у једном разговору устврдио: „Његошев *Горски вијенац*, да је само пажљиво читан од стране политичара, могао нас је провести кроз многе друштвене олује боље од ма ког националног програма. Није ли Дисова песма „Наши дани“ још увек актуелна слика Српства? Није ли Бранко Ћопић, пре политичке емиграције, указао на клицу пропасти титоизма. Није ли Ребека Вест, Енглескиња, након англоамеричког бомбардовања Београда, на православни Ускрс 1944. године, рекла да би било логично да Срби коначно замрзе Енглезе и Американце, што је српским политичарима непојмљиво чак и после Рамбујеа и појаве на политичкој сцени Клинтонa, Холбрука и Медлин Олбрајт? Зар народи Босне нису већ скупо платили пренебрегавање Андрићевог упозорења да у тој покрајини егзистира ендемска мржња, која у релативно кратким временским интервалима доводи до помаме факир-фукаре. Присетимо се да су се у 20. веку десиле три такве помаме које су Срби скупо платили“ (Лазаревић, 2008, стр. 18).

по карактеру ефемерним рјешењима, због којих је увијек нека од страна оштећена. Тумачећи овај сложени проблем аутор заговара хуманистичко схватање политике садржано у пледирању за она рјешења која не игноришу стремљења неке од заинтересованих страна. У основи конзистентне политичке мисли професора Лазаревића – утемељене, поред осталог, на добром познавању прошлости балканских народа – јесте реакција против рјешења која ни у прошлости нису показала дјелотворност и која су против демократске воље јужнословенских народа и перфидног манипулисања њиховим судбинама.⁹

2.

Резултати Лазаревићевог научноистраживачког рада презентовани су у његовим књигама: *Читање као преиспитивање* (1988), *Сатира мотивисана родољубљем* (2002), *Огледи из Крлежине драматургије* (2009), *Андрић о Босни* (2010) и *Читање као преиспитивање: од светосавља до данас* (2013). Структуру Лазаревићевог научноистраживачког приступа значјно обликују његова књижевнотеоријска знања. (Аутор је, иначе, био дугогодишњи професор *Теорије књижевности* на Педагошкој академији у Бањалуци.) Ова врста компетентности изражена је у термилошкој прецизности те критичком односу према свим подјелама, уопштавањима и диференцирањима која постоје у науци о књижевности. То се најбоље види из ауторовог односа према најпознатијој подјели књижевности:

„Поделе на родове и врсте у традиционалним теоријама књижевности најчешће се свде на хетерогене групе термина који су настајали спорадично, кад би се у текућој критичарској пракси или књижевноисторијским систематизацијама указала потреба да се означи неки нови, раније неидентификовани литерарни облик. Те поделе не заснивају се [...] на јединственим, прецизно дефинисаним критеријима, па су термини, које оне нуде, *семантички варијабилни*, поготово ако су, као синтагме, састављени од вишезначних лексема. Најчешће се ради о тзв. терминима *индикаторима*, чије се конкретно значење сазнаје из контекста у коме су употребљени“ (Лазаревић, 2005, стр. 232).

Термини *индикатори*, колико и прекомјерна израженост субјективних критичаревих афинитета, веома често су, каже Лазаревић, узрочници потпуно погрешних вриједносних судова о појединим дјелима.

⁹ О Лазаревићевим текстовима из овог регистра, о његовој политичкој и националној мисли, са посебним разумијевањем је писао историчар Веселин Ђуретић. Према Ђуретићу, Лазаревићеве опсервације су драгоцјене зато што је он једновремено и научник и свједок догађаја о којима промишља: „синтетичар процеса“ (1999, стр. 59). Актуелне догађаје, каже Ђуретић, Лазаревић тумачи на основу историјског искуства а затим, у једном драматичном тренутку, мисли о јединству српског народа, показујући разумијевање за цјелину историјских процеса. На примјер, Добрици Ћосићу Лазаревић „замјера што није метод којим се служио у књижевности примијенио и у политици“ што га је „учинило недовољно трезвеним да сагледа смисао онога што се дешавало послје Титове смрти“ (1999, стр. 60).

Сличног карактера су и превиди који произилазе из пренаглашавања одређених својстава књижевних дјела која се темеље на њиховом, неријетко чисто формалном, сврставању у поједине књижевне родове и врсте. Дистинктирања изведена на овој основи нису неважна, али не могу бити ни од пресудне користи приликом анализе тананих и не увијек једноставно докучивих естетских својстава литерарних остварења. Свијест о семантички варијабилној природи ових категорија конкретизује се код Лазаревића у важној методолошкој претпоставци: прецизном дефинисању истраживачке позиције те саображавању научног инструментарија предмету анализе.

У тексту „Лирске, драмске и сатиричне структуре у књижевном опусу Петра Кочића“ Лазаревић показује да овај писац, супротно мишљењима која су дуго постојала у литератури о њему, високе умјетничке домете постиже и у „неприповедним структурама“. Аутор инсистира на разликовању лирских форми изражавања и лирског доживљаја свијета. Испољвавање емотивношћу прожетог односа према дочараном свијету карактеристично је својство, само у различитој мјери и увијек на друге начине, не само лирике, него и епике и драме. Тај специфични лиризам, на примјер, Петар Кочић функционално уплиће у неке од својих најбољих приповједака. Ту димензију Кочићевог приповједачког опуса Лазаревић освјетљава испитивањем статуса природе у њему. Посредством природне амбијентације, тврди овај аутор, писац успоставља најинтимнији однос са завичајем, па самим тим и са најдубљим слојевима сопственог бића (које је готово пресудно одређено змијањским поднебљем). У овом раду Лазаревић указује и на недовољно реализоване позоришне аспекте Кочићевог најпознатијег дјела – *Јазавца пред судом*. Потпунију смисаоност чувене једночинке треба тражити у њеној позоришној адаптацији која би реализовала у тексту назначене Кочићеве интенције, прецизно наведене у дидаскалијама и кроз начин обликовања главног јунака. На тај начин би статус драмских елемената у дјелу Петра Кочића, а онда и природа његовог стваралачког талента, морали бити на другачији начин валоризовани.

Припадност одређеном књижевном роду или жанру, иако је ријеч о изразитим ознакама литерарности, не детерминише крајњи карактер и смисао књижевног дјела па пренаглашавати значај једних, најчешће резултира неоправданим маргинализовањем других чинилаца. На трагу оваквог разумијевања Лазаревић у тексту „Трагови романескних структура 17. и 18. века у Доситејевом аутобиографском делу *Живот и прикљученија* [...]“ , проницљиво запажа да наш просвјетитељ и писац приповједачке моделе из европских романа седамнаестог и осамнаестог вијека не копира нити им прилагођава грађу од које уобличава своје дјело. Уочавајући да Доситеј поступа супротно, да поменуते романескне обрасце „[...] ставља у функцију своје личности, а самим тим и своје морално-филозофске визије света [...]”

(2013, стр. 12), Лазаревић открива доминантно обиљежје поетике овога по много чему јединственог српског ствараоца.¹⁰

Присталица естетичко-критичког метода, Лазаревић приликом интерпретације књижевних дјела издваја различите чиниоце њихове унутрашње структуре. Некад је то стилско-језичка и реторичка страна књижевног дјела, други пут ликови и видови њиховог литерарног обликовања, неријетко композиција и унутрашњи односи и распони, зависно од статуса који ови елементи имају у појединим дјелима.

Веома често, предмет анализе је неки литерарни детаљ (или више њих) који у структури датог дјела има повлашћен статус. У том случају долази до изражаја херменеутичка продубљеност Лазаревићевог истраживачког приступа. Као илустрација може послужити његово тумачење чувене Андрићеве приповијетке „Писмо из 1920. године“. Подробно анализирајући ово дјело Лазаревић се највише задржава на двије кључне појединости, којима Андрић, мајсторски и на заобилазан начин, очигледно даје посебан значај. Један детаљ тиче се начина креирања главног јунака Макса Левенфелда. Андрић, према Лазаревићу, веома смишљено усложњава идентитет овога лика (чији ближи преци су припадници различитих нација и религија) да би показао да његово суморно виђење Босне и босанског човјека није мотивисано националним и вјерским разлозима. Изостанак речене мотивације становишту Левенфелдовом даје увјерљивост и неутралност, тако карактеристичну за Андрићеву приповједачку поетику.

Друга појединост коју тумачећи „Писмо из 1920. године“ издваја Лазаревић, тиче се начина на који скончава живот Макс Левенфелд. Онај који износи упечатљива запажања о мржњи у Босни и Херцеговини и који због мржње иманентне босанском човјеку напушта ову несретну земљу, бива убијен у Шпанском грађанском рату, дакле, и сам страда као жртва мржње. (Критичари који су о овој приповијетци писали деведесетих година двадесетог вијека, прије свега због подударности тадашњих прилика у Босни и Херцеговини са онима о којима у свједочи Макс Левенфелд, занемаривали су њен епилошки дио и тако игнорисали једну од најважнијих њених семантичких равни.) За вишезначност Андрићеве приповијетке, према Лазаревићу, управо је од пресудног значаја тај (готово узгредно саопштен) податак о трагичној судбини главног јунака, који се налази

¹⁰ На значај ове Лазаревићеве расправе и на њену иновативност у вријеме када се појавила указао је Марко Недић. Он је примијетио да Лазаревићев приступ карактерише потрага за често прикривеним тематско-семантичким везама књижевних текстова и специфичним значењима која из њих произилазе: „Његов допринос таквом начину критичког приступа посебно је био примећен пре двадесетак година, када је на једном састанку слависта у Вукове дане понудио занимљиво тумачење Доситејевог *Живота и прикљученија*, у којем је, међу првима код нас, детаљније анализирао романескне структуралне одлике у том аутобиографском остварењу ране српске књижевне просвећености“ (2011, стр. 333).

у њеном завршном дјелу. На тај начин, изванредни трактат о мржњи као специфичном феномену међуљудских односа, који заузима централни дио „Писма из 1920. године“, није локализован на једну земљу, већ је у, мајсторском Андрићевом маниру, уздигнут до универзалног проблема који се тиче особености саме људске природе.

Иако примарно усмјерен ка унутрашњој структури литерарних текстова, Лазаревић није склон крајностима антипозитивизма и истраживачком редуccionизму који из њега произилази. Зато он, неријетко, посеже за различитим ванлитерарним чињеницама (појединостима из пишчеве биографије, друштвеним чиниоцима који конотирају са њиховим дјелима, итд.) како би употпунио и оснажио анализе појединих умјетничких дјела.

„На формирање личности уметника значајан утицај има средина из које потиче и она у којој ствара. Зато уметници своју личну једначину најчешће и решавају у директном контакту са тим срединама, настојећи увек да у њиховим појавностима открију оно што је опште. А степен поимања живота, односно степен његове општости у једном уметничком делу најнепосредније се испољава у форми, јер су изражајне могућности иманентне баш појавностима средине којом се аутор бави“, каже аутор поводом изложбе *Пејзажи* Енеса Мунџића. Оваква оријентација добила је своју операционализацију у текстовима о Иви Андрићу, Бранку Ћопићу и Добрици Ћосићу у чијим дјелима је тематизовање и особено тумачење проблема чији су писци били савременици, а под утицајем умјетничких неслобода које су у одређеној мјери карактерисале ту стварност, стратегијски било маскирано те различитим поступцима камуфлирано. На примјер, у свом тексту о *Травничкој хроници*, наводећи важне појединости из објављених Андрићевих писама, Лазаревић закључује да овај писац, упркос различитим видовима мимикрије, у чувеном роману говори и о „садашњем времену у прошлости“ (2010а, стр. 41).

С друге стране, када пише о Звонимиру Шубићу, Лазаревић, користећи се ауторовим дневничким записима, у индивидуалнопсихолошком кључу тумачи структуру његове личности, а затим показује колико су те психолошке особине имале утицаја на карактере Шубићевих литерарних јунака.¹¹ Очигледне противрјечности у његовим дјелима, евидентирани иманентном анализом, објашњиве су искључиво тим некњижевним чиниоцима.¹²

¹¹ Лазаревић није занемаривао ни књижевноисторијски аспект проучавања књижевности, иако му он није често био у првом плану интересовања. То је видљиво у његовом опсесивном интересовању за скрајнуте писце, оне чија дјела не припадају врховима књижевности и њеном доминантном, репрезентативном току. О томе је овако промишљао: „Веровао сам у значај [...] величину малених, јер сам сматрао да су њихова дела одраз и израз времена и средине који су их изнедрили и, према томе, незаобилазан индикатор за разумевање великих савременика. То ме мотивисало да направим књигу о Ћопићевом исписнику и земљаку Мили Бекути. Грађу за њу прикупљао сам скоро седамнаест година, јер су архивски документи на Балкану *потрошени материјал*“ (Лазаревић, 2005, стр. 11).

¹² Сличан поступак показао се као дјелотворан и у тексту тумачећи једну битну димензију

Један од писаца који је негирао било какву везу између сопствене биографије и дјела које је стварао, времена у коме је живио и онога које је умјетнички успостављао, био је Иво Андрић. Та веза је и код Андрића ипак постојала, што Предраг Лазаревић показује приликом детаљне анализе пишчеве *Травничке хронике*. Литерарна снага овога романа, поред приповједачког мајсторства, постигнута је и због тога што аутор у своје дјело уноси сопствена животна искуства, нарочито она стечена током дипломатске каријере. Заступајући тезу о условљености садашњости прошлошћу, Андрић је о своме времену казивао посредно, кроз умјетничку *реконструкцију* давно прошлих времена. За ово поетичко становиште, код Андрића учестало варирано, Лазаревић налази потврде најприје у ауторовим некњижевним текстовима – чланку „О архивама“, затим у више исказа у књизи Љубе Јандрића *Са Ивом Андрићем* – а онда и у бројним одломцима из *Травничке хронике*.

Аналитичко-критичким приступом у књизи *Сатира мотивисана родољубљем* Предраг Лазаревић анализира опус (једанаест књига) Душка М. Петровића, значајног савременог српског сатиричара. Аутор најприје теоријски одређује саму природу сатире, њен статус у оквирима уобичајне тригонометријеске подјеле књижевности на родове, а онда, на крају теоријских разматрања, и сатирично као специфичан естетски феномен. Доминантну поетику Петровићеве сатире Лазаревић приказује темељитом анализом стилско-језичких средства којима овај писац остварује комични ефекат, истичући да, поред осталих фигура, у његовом опусу доминира врло инвентивна употреба игре ријечима, чије функције и моделитете презентује на великом броју примјера. Утврђујући да је Петровићева сатира претежно мотивисана родољубљем (искреним патриотским осјећањем), Лазаревић овога писца књижевноисторијски контекстуализује и поетички доводи у везу са са оном сатиричном линијом у српској књижевности чији је утемељивач Јован Поповић Стерија а најистакнутији представници Јован Јовановић Змај, Радоје Домановић, Петар Кочић и Бранислав Нушић.

Књига *Читање као преиспитивање: од светосавља до данас* репрезентативни је избор Лазаревићевих студија и текстова о писцима који припадају самим врховима српске књижевности: од светог Саве, преко Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, затим Петра Кочића, Борисава Станковића и Бранислава Нушића, до Добрице Ћосића и Матије Бећковића. Обазриво бирајући предмет анализе и угао посматрања, Лазаревић у својим радовима помјера границе научних сазнања о овим ауторима. Он пише о проблемима који или уопште нису разматрани или су, у богатој рецепцији наведених писаца, битно другачије тумачени.

У стваралачком опусу Предрага Лазаревића посебно мјесто припада књизи *Андрић о Босни*. Састављена од текстова посвећених романима *На*

Дрини ћуприја и *Травничка хроника*, те приповиједи „Писмо из 1920“, она је писана са научном акрибичношћу и истраживачком страшћу. Лазаревић своје анализе поткрепљује бројним примјерима из наведених дјела, које издваја сматрајући да је велики писац у њима најупечатљивије приказао сложену слику Босне, прилика и људи у њој. Трагични ратни сукоби у Босни и Херцеговини у посљедњој деценији двадесетог вијека иницирали су истраживање и оних димензија Андрићевог дјела које до тада нису биле на одговарјући начин сагледане. Лазаревићева књига *Андрић о Босни* незаобилазан је прилог том *новом читању* великог писца. Конкретни егзистенцијални тренутак усмјерио је интерпретацију ка битној одлици Андрићеве умјетничке слике свијета, увјерењу о каузалности различитих времена. Тим поводом закључује Лазаревић: „Мало је његових [Андрићевих] дела у којима се не дотиче босанске прошлости да би разумео њену садашњост и наслутио будућност” (2010а, стр. 48).

*

Предраг Лазаревић био је богата и изразито слојевита стваралачка личност. Бављење књижевношћу примарна је његова вокација и испољавала се у неколико видова: кроз научноистраживачки и критичарски рад на наставну праксу и занимање за сложена питања методике наставе књижевности. У свим овим подручјима Лазаревић показује примјерену обавијештеност, ерудитност и истанчан сензибилитет. Његови научноистраживачки и критичарски радови одликују се теоријском засновањем те узорном аналитичношћу. Поред књижевности, Лазаревић се, са различитим интензитетом, дуж цијелог стваралачког вијека, у различитим формама промишљања, бавио позориштем и сликарством, инсистирајући на подударностима и сродностима ових умјетности. Њихово преплитање, према овом аутору, омогућује нове изражајне могућности, које се увећавају креативношћу умјетника. Истовремено, у најужем фокусу Лазаревићвог интересовања били су проблеми из области културе као најелементарнијег оквира егзистирања литературе, позоришне и ликовне умјетности. У посљедњих двадесет година Предраг Лазаревић је био преокупиран политичким темама (једно кратко вријеме и непосредним политичким ангажманом), артикулишћу, сумарно посматрано, значајну политичку мисао међу Србима у Босни и Херцеговини у једном од најзначајнијих периода њихове новије историје.

Литература

- Грандић, В. (2005). Међузнаковне релације. У: *Крајина*, број 15, 379–381. Бањалука: Арт принт.
- Делић, Д. (2011). *Библиографија Предрага Лазаревића*. Бањалука: Филолошки факултет.
- Ђуретић, В. (1999). Визионарска упозорења. У: *Путеви*, год. 45, број 1, 59–63. Бањалука: Глас српски.
- Лазаревић, П. (1988). *Читање као преиспитивање*. Бањалука: Глас.
- Лазаревић, П. (1996). *Без права на ћутање*. Бањалука: Српска странка Крајине и Посавине.
- Лазаревић, П. (2005). *Преокупације или књиге + изложбе = позориште*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Лазаревић, П. (2008). *Без права на ћутање 2*. Бањалука: Бесједа.
- Лазаревић, П. (2010). *Окрајци о књижевности, настави књижевности, изложбама, позоришту и политици*. Бањалука: Змијање.
- Лазаревић, П. (2010а). *Андрић о Босни*. Бањалука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске.
- Лазаревић, П. (2013). *Читање као преиспитивање: од светосавља до данас*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Недић, М. (2011). Истоијске аналогije у Андрићевом књижевном делу. У: *Крајина*, број 41–42, 333–339. Бањалука: Арт принт.
- Шукало, Р. (2005). *Бесједе о Кочићу*. Бањалука: Књижевна заједница „Васо Пелагић“.

Душко В. Певуля

ЧТЕНИЕ КАК РЕФЛЕКСИЯ

Критический и научно-исследовательский профиль Предрага Лазаревича Аннотация

В работе выделяются и анализируются самые главные характеристики критического и научно-исследовательского образа Предрага Лазаревича (1929–2014). Плодотворное и разнообразное творчество Лазаревича в первую очередь посвящено литературоведению, а также вопросам методики преподавания литературы. Он был выдающимся общественным деятелем в области культуры, художественным, театральным и литературным критиком. В работе определяются основные пласты его позиции относительно интерпретации текстов, а также главные характеристики его критических взглядов. Он в той же степени проявлял интерес ко внутренним факторам, определяющим литературный текст, и внелитературным фактам, принадлежащим сфере социальной, политической, культурной истории. В этом смысле, он не был склонен к какому бы то ни было редукционизму, гиперболизации одних качеств художественных творений в ущерб другим. Он мыслил суть литературной, художественной, театральной критики, исследовал их самые главные предположения, возможности и важные задачи. Он преданно отыскивал плодотворные пространства значений и звучаний, возникающих в соотношении разных видов искусства, расширяя изобразительные возможности каждой из них в отдельности. Некоторое время он занимался также политикой, но по большей части был автором текстов на различные политические темы, в которых отстаивал необходимость согласования национальной политики с культурными моделями, образующимися в литературе и духовности.